

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ПРОСВЕТНОТО ДЕЛО И „КУЛТУРНАТА РЕВОЛЮЦИЯ“ В МОДЕРНИЗАЦИОННАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ СПРЯМО ТУРКИНИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Георги Бурнаски

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Следвоенната ситуация поставя турското население в България пред предизвикателствата както на изострените отношения между София и Анкара, така и на ръководените от комунистическата идеология асимилационни политики спрямо него. Настоящата публикация¹⁾ разглежда опитите на Българската комунистическа партия да изгради нов мироглед сред туркините в България чрез механизмите на просветата и културата. Държавата въпреки тоталитарната пропаганда в подмяна на ценностната ориентация на туркините, следвайки целта си – обезличаване на влиянието на религията за сметка на еманципаторските разбирания за активно участие на жените в общественно-политическия живот. Стремещт към модернизация на бита на туркините е съобразен и със специфичните задачи и проблеми на паралелно провежданата малцинствена политика в страната.

Ключови думи: жени; туркини; идеология; еманципация; образование; култура

„Съдбата на жената – това е присъдата, която произнася всеки строй над себе си“²⁾

Общите политики на комунистическия режим спрямо жените в България се влияят както от марксистките теоретични идеи, така и от демографските тенденции в национален мащаб, но те все пак не обхващат изцяло женското население на страната. Известни специфики в политиките, и особено в действията на Българската комунистическа партия (БКП) се наблюдават в отношението към мюсюлманките. В рамките на динамичната втора половина на XX век, в която българската държава опитва разнообразни методи за справяне с т.нар. „турски проблем“, мястото на туркинята във визията на държавата спрямо жените, от една стра-

на, и спрямо етническото малцинство, от друга, се откроява като все още неизследван проблем.

Турчините в България носят типичните белези на елемент от национално малцинство. Техният език, бит и култура са тясно свързани с турските им етнически корени и с изповядваната от тях мюсюлманска религия. Към началото, а дори и в средата на XX век съдбата им се характеризира със затворен към публичното пространство мироглед и ограничена роля, изразена почти само в семейството. Тяхната социална активност е затруднена едновременно от малцинствената затвореност и от патриархалната обществена норма, характерна за традициите на исляма.

Възможностите за обществена мобилност на турчините извън семейните рамки към средата на XX век са сведени до минимум. За това най-висока роля изиграва волята на консервативната общност, в която се случват личните им съдби и която не толерира придобиване на критерии за социално израстване вън от частната сфера на дома. В резултат от това сред турчините се наблюдават ниски нива на образование. На фона на общото невежество на турското население, което изглежда притеснително, неграмотността сред жените от малцинството е дори по-голяма. В началото на века 91 % от мъжете и 97 % от турчините са аналфабети, а към 1920 г. все още 91,3 % от турците са неграмотни. Известни резултати са постигнати едва през третото и четвъртото десетилетие на XX в., вследствие на което към 1934 г. е отчетена неграмотност от 80,6 % при мъжете и 90,6 % при жените (Stoyanov, 1998: 70 – 71). В същото време, общите резултати за жените в България сочат много по-благоприятни предпоставки за еманципирането им в стопанския и обществено-политически живот – през същата 1934 г. грамотността на жените в страната се изчислява на 50,9 % (Tahirov, 1978: 98 – 99).

Вдъхновено от религиозния прочит на живота, ежедневието на турчините в България през първата половина и дори след средата на XX век се определя в най-голяма степен от ислямските догми. За това свидетелства и близостта на жените от малцинството до самата религия – през 1962 г. 75,30 % от турчините се самоопределят като религиозни на фона на 42 % сред българките и 58,28 % от мъжете турци (Aliev, 1980: 47). Всички тези данни са отражение на неангажираността на българската държава към израстването и модернизирването на турската общност в страната, смятана за външен на българския народ елемент. Така например в междувоенния период с цел ограничаване на кемалисткото влияние сред мюсюлманите властите в София подкрепят служителите на религиозния култ в борбата им за запазване на национална и религиозна идентичност, като се противопоставят на навлизането на латинската азбука, на прочистването на езика от арабо-персийски граматични форми и на идеята за премахване на шериятската съдебна система (Stoyanov, 1998: 84 – 85). Чрез тези методи българските власти де факто поставят турското население в изолация от процесите на модернизация, случващи се с различен интензитет в България и в Турция. Нещо повече – в

началото на 40-те години полицейски доклад признава, че целта на политиката спрямо турците в страната е да не им се позволи да стъпят здраво на краката си, за да не могат дори да си помислят да участват в политическия живот на страната (Stoyanov, 1998: 90).

Завземането на властта от БКП не променя в голяма степен мнителното отношение на държавата към турското население, но преустройва политиката на изолация с идеята за спечелване на малцинството за каузите на изграждащото се социалистическо общество. В отношението към жените от етническата група прозира не само визията на партията държава по националния въпрос, но и феминистките идеи за активно включване на жените в икономическия и социално-политическия живот на страната. Пропагандираното еманципиране на жените в България чрез изграждане на идеала за „мъжкото момиче“ се сблъсква с реалността на неграмотните туркини, чието битие е дълбоко обвързано с религиозните обичаи и практики, а участието им в обществения живот противоречи на патриархалните разбирания и на консерватизма сред турската общност в страната. Държавната политика се фокусира именно върху преодоляването на тези ментални „прегради“ в стремежа си да модернизира живота на туркините.

Разглеждани от властта като условия за хармонично развитие на жената едновременно в частната и в публичната сфера, мерките за изравняване правата на двата пола, включващи легитимирането избора на жени в управлението, не биват приети веднага от цялото общество, и по-конкретно от турското население. Социалистическата историография обяснява този отказ от въведените придобивки за жените с наслояваната от ислямската религия в продължение на десетилетия и векове норма за потисническата роля на жената не само в обществото, но и в семейството (Aliev, 1980: 48 – 49). Разломът между идеологическите стремежи и консервативната същност на живота в селищата с преобладаващо турско население не спира управляващите от следване на заложения идеал за подражание от всички жени в страната – този на „мъжките момичета“⁽³⁾.

С цел ускорено извеждане на жените от „капана“ на религиозните догми още в първите следвоенни години в редица села туркини започват да се ползват за агитаторки по време на избори, а по време на Втория конгрес на Отечествения фронт радостно е обявено, че доскоро скритата зад фереджета туркиня „днес взема дейно участие в начинанията на отечественофронтовското правителство“ (Memishev, 1984: 16 – 17; Stoyanov, 1998: 102). По този начин се създава напрежение в социалната система на турското население, което не е подготвено за подобна интензивна и наложена „отгоре“ модернизация. Със задачите да убедят етническата общност в положителността на предприетия модел на активната в стопански и обществено-политически план туркиня и да ръководят преките политики и методи за убеждение сред турското население, са натоварени женските организации по места – на окръжно и общинско ниво.

Още с поемането на властта през 1944 г. Българската комунистическа партия начертава пътя на гражданите от женски пол, включително на турчините в страната. Съчетаният модел на марксистката идеология и на съветския исторически опит предлага форсирана модернизация на бита и положението на жените, в това число бурно и масово навлизане в стопанския и управленския живот. Случаят на турчините в България поставя този модел пред предизвикателството, от една страна, да рационализира живота на женското население чрез извеждането им от дома („семеиното потисничество“) и от мюсюлманските догми („религиозното потисничество“), от друга – да ги въведе бързо в икономическата борба на страната с „империалистическия“ Запад, а от трета – да създаде предани кадри, които да се вляят в „обществено-политическия“ турски елит и чийто път към модерното социалистическо настояще и бъдеще да служи за пример. По този начин условно ще разделим и ще разгледаме конкретните политики и действия на комунистите спрямо турчините в България през втората половина на века.

Образователната политика на БКП към турското население в страната, като цяло, и към турчините, в частност, се превръща в крайъгълен камък на модернизацията. Още в първите години след поемането на управлението от новата власт са предприети мерки за привличане на децата в училищните дворове и за ограмотяването на възрастното население. Поетапното развитие на просветното дело преминава през различни фази и е добре документирано в редица публикации, посветени на историята на турската общност в страната. То започва с масовизирането на училищната мрежа, появата на ограмотителни вечерни курсове и на първите читалищни институции в т.нар. „смесени“ райони, преминава през секуларизацията на учебния процес и стига на по-късен етап до ликвидиране на етническият характер на образованието чрез извеждането на турския език от основната програма. В настоящия текст отчитаме обучителната еволюция дотолкова, доколкото без съмнение засяга и женската половина от населението⁴⁾. На фона на политическия стремеж към масово ограмотяване на турското население особени специфики спрямо турчините не се забелязват, въпреки че нивото им на илютератност е по-високо от това на мъжете турци. Чрез образование властта цели, от една страна, общото приобщаване на турчините към идеите на социализма и отделянето им от патриархално-религиозния обществен модел, а от друга – извеждането на контингент от по-образовани представители, които на база на добър ценз да постигнат успехи и реализация в стопанския и политическия живот на страната и в крайна сметка да послужат за образец.

Форсираното ограмотяване на турското население бързо носи резултати – още в края на 40-те години на XX век обхватът на децата, посещаващи училища, се увеличава многократно – от 25% през учебната 1943/1944 г. до почти 80% през учебната 1947/1948 г.⁵⁾ Постепенно се увеличава и броят на младежите турци и турчини в средни училища, като през 1949/1950 г. те наброяват няколкостотин, а през 1957/1958 г. вече са над 6000. Успоредно с това се разраства мрежата от тур-

ски училища до над 1000 в цялата страна, а броят на младежите турци в тях през 1958 г. надхвърля 100 000 (Yalamov, 2002: 294 – 295, 313 – 314). През 50-те години на XX в. де факто заработва с пълни сили системата на обучителните курсове за възрастни, в рамките на която ежегодно биват ограмотявани десетки хиляди турци (Yalamov, 2002: 294 – 295, 313 – 314). Заложеният още в първите 10 – 15 години от управлението на БКП модел на форсирано просвещаване на турското население в страната продължава да се развива в рамките на целия период, постепенно променяйки облика си, но и запазвайки основната си функция – да се противопостави на традиционния религиозен мироглед и да създаде необходимата почва в колективното съзнание на етническото малцинство, върху която да съгradi социалистическо самосъзнание. Така описана, образователната политика на властта звучи досущ като експеримент в областта на социалното инженерство и в началния етап тя в действителност е такава. Макар процесът първоначално да носи задоволителни резултати, то в първите години устойчивостта му не е добра. За това свидетелстват, от една страна, ниските степени на завършване на основно образование (около 50%), а от друга – фактът, че турците, продължаващи към 1958 г. своето развитие в следващи образователни степени, са единици (Tahirov, 1978: 104 – 106). Особено ясно това е илюстрирано в проблемите, които се появяват при включването на жените.

В края на 1940-те години сред мюсюлманските общности са образувани т.нар. „акционни комитети за борба с неграмотността“. В тях са включени авторитетни и влиятелни хора и са съставени комисии за издирване и регистриране на неграмотните и малограмотните. Под ръководството на „акционните комитети“ се провеждат най-разпространените извънкласни форми на образование – ограмотителните курсове. Само в рамките на година са ограмотени над 20 000 мъже и жени турци, а отделно са обявени и ред други инициативи, целящи бързо запознаване на етническото малцинство с елементарна писменост. Така например месец февруари 1950 г. е обявен за месец на културата и борбата с неграмотността и е съпроводен от стотици събития със сходно политико-пропагандно съдържание, но с най-разнороден характер – конференции на турците учители, събрания, публични доклади и беседи, пиеси, младежки вечери и др. (Memishev, 1984: 104 – 105).

Пречките пред различните форми на насилствено ограмотяване са хетерогенни – от една страна, силно влияние оказва липсата на достатъчен брой квалифицирани кадри, които да провеждат светските по съдържание курсове, от друга страна, материалната база под формата на учебници и училищни зали не е адекватна, а от трета, и може би най-съществена – съпротивлението на населението, изразяващо се най-вече в практическото отсъствие на жените в учебния процес. Цивилизационният сблъсък между феминистката политика на БКП и традиционния религиозен бит на турското население се проявява най-силно в реакцията на общността срещу участието на жените в ограмотителните курсове и въобще в интегрирането им в публичния живот на общността и страната. Властта обяснява

противопоставянето с все още силното влияние на мюсюлманските догми и на „религиозно-фанатизираните реакционни елементи“, отчитайки, че тяхното въздействие е най-силно сред най-непросветените в общността – жените (Memishev, 1984: 105 – 106). Самият Добри Терпешев през юли 1949 г. обяснява масовата изселническа психоза сред турското население с няколко водещи причини, директно свързани с форсираната модернизация, включително предприетите действия за еманципиране на жените (Yalamov, 2002: 306 – 307)⁶.

Сигналите за проблеми при налагането на идеята за равнопоставеност на двата пола продължават и в следващите години. В „Доклад от Завеждащ отдела „За работа сред жените“ до Политбюро на ЦК по изпълнение решенията за работата на партията сред жените“ от декември 1952 г. наред със слабите нива на навлизане на жените, като цяло, в партията и недостатъчно добрата работа на женотделите към Отечествения фронт (ОФ) по места специално е отчетено изоставането сред мюсюлманките в страната. Отбелязани са проблеми в почти всички дейности, свързани с модернизацията на живота на туркините – в т.ч. участието им в ограмотителните курсове и в просветните звена на местните ОФ структури. Критикува се работата на първичните женски организации по създаването на читателски групи, докато паралелно се отчита продължаващото наличие на висока неграмотност сред жените и нежеланието им да се включват в обществения живот на селата и градовете⁷). Две години по-късно в съвместен доклад до Секретариата на ЦК на БКП на отделите „За работа сред жените“ и „За работа сред турското население“ в детайли са разгледани проблемните точки в обработването на общността по отношение на навлизането на жените в ограмотителния процес, а впоследствие и в обществения живот. Наред с редовните обяснения за ретроградната роля на религията в модернизирането битието на жените в доклада е изведено и ключовото значение на съпрузите и мъжете, като цяло, които в много ситуации не са склонни да позволят израстването на съпругите и децата си и ги спират от участие в организираните мероприятия. В доклада, обсъждан на най-високо партийно ниво, за пръв път се подчертава, че съпротивата срещу еманципирането на туркините идва и от част от комунистите турци, на които властта разчита особено силно в районите с компактно турско население⁸).

Трудностите в привличането на туркините в мероприятията по ограмотяване, пред които са изправени местните структури на БКП и ОФ, са многобройни и мултиплицирани. Въпреки критиките от страна на централното управление и амбициозността на възпитаващата в светски идеали програма, известни резултати са постигнати. В средата на 50-те години на XX век сред турското население съществуват десетки различни форми за въздействие в образователен план – читателски групи и разнообразни кръжоци, свързани с различни страни на ограмотяването. В тях се включват около 18 000 жени, което на фона на общата численост на малцинството (към 1956 г. то наброява 656 000 човека) се приравнява на 5,5 % от туркините⁹). През 1962 г. слабостите в просветната работа сред туркините от-

ново са посочени. Този път в центъра на вниманието попада оценката на пропагандистката работа на партията в Кърджалийски окръг, която гласи, че все още трудно се преодоляват старите религиозни разбирания и независимо от постепенно увеличаващото се включване на мюсюлманки в партийното образование, постигнатите резултати са все още крайно недостатъчни¹⁰⁾.

Една от причините за слабите резултати сред туркините, изтъквани в почти всички документи от периода, е липсата на достатъчен брой подготвени кадри сред самите туркини. Този проблем не е специфична черта само на жените, но сред тях е дори още по-значим по ред причини, свързани с по-затворения живот на туркините в сравнение с мъжете турци в страната. Осъзнавайки това, властта предприема редица образователни мерки, целящи оформяне на прослойка от по-начетени жени, които чрез личния си пример и предаността към партията да убедят останалите туркини да излязат от домовете си и да се включат активно в строителството на социализма като равнопоставени членове на обществото. В това се изразява и втората линия на образователната политика спрямо туркините – нейната същинска цел е да формира предана група от жени, изпълняваща ролята на посредник между властта и туркините, на представител на туркините сред ниските и средните нива на управление и не на последно място – да служи като мост за бъдещо развитие на образователния и културния ценз на туркините в България.

Насочването на по-отворените към образователния процес туркини към специфични полета на професионално развитие започва в първите следвоенни години. Още през учебната 1948/1949 г. са открити летни детски градини за турски деца и се провеждат курсове за учителки туркини в тях. Нещо повече – осъществява се специална подготовка на девойки от общността за ръководителки на тези градини (Memishev, 1984: 58; Stoyanov, 1998: 98). По същото време, в тон с кадровите предизвикателства пред масовизирането на училищното образование сред турското население, в Стара Загора е открито ново педагогическо училище, в което започват да се обучават над 300 младежи и девойки турци. То е последвано през 1951 г. от специализирани школи в Кърджали, Разград и София. Създадени са и турски паралелки в педагогическите училища в Шумен и Добрич. По-късно към Шуменския учителски институт е основан едногодишен отдел за подготовка на прогимназиални учители турци (Yalamov, 2002: 294 – 295, 315).

В края на 1954 г. два от отделите към ЦК на БКП, чието функциониране има пряко отношение към съдбата на туркините в България – „За работа сред турското население“ и „За работа сред жените“, излизат с общи указания за подобряване на работата сред туркините. Указанията подчертават необходимостта от издигане на местен актив сред туркините и подчертават значимостта на учителките туркини като гръбнак на бъдещия селски и градски първичен елит¹¹⁾. Разбира се, това не е първият документ на централното партийно ръководство, прокламиращ необходимостта от издигане на педагози и възпитатели сред турците, като цяло,

и по-специално сред туркините. Още през 1951 г. Политбюро към ЦК на БКП задължава просветните звена да отделят квоти за гимназисти от турското малцинство. Така младежите мюсюлмани получават места без конкурсни изпити в професионалните гимназии, селскостопанските техникуми, училищата с подчертан културен профил и др. (Memishev, 1984: 116). В резултат от описаната кадрова политика по-късно в Русе е открита самостоятелна турска девическа гимназия. Към нея и към някои други средни училища за турските младежи и девойки в околните и окръжните центрове съществуват пансиони за бедните ученици, за които се отпускат и специални стипендии. В средата на десетилетието организирано внимание е насочено и към включването на девойки туркини като ръководителки на художествени колективи чрез оформянето на мрежа от курсове (Memishev, 1984: 109 – 110, 115 – 116; Yalamov, 2002: 313 – 315).

„Позитивната дискриминация“ се осъществява не само в гимназиалната форма на обучение, но и във висшите училища. В началото на 1947 г. Министерският съвет с Постановление 958 утвърждава запазването на определен брой квоти за студенти турци. В първите години те влизат във висшите училища без конкурсни изпити, а по-късно се съревновават само помежду си. На основа на квотния принцип младежи и девойки първоначално са приети в учителските институти в Шумен, Пловдив и Бургас, но по-късно се разпростират и в други университети (Yalamov, 2002: 294 – 295). Постепенно обособеният дял за турските студенти се разраства, което води и до увеличение броя на студентите от малцинството. Следването им във висши училища обаче се сблъсква с трудностите при овладяването на български език (през 40-те и 50-те години учебният процес в специализираните училища за турското население се води почти изцяло на турски език) и мнозинството от тях или не завършват висше образование, или мъчно успяват да го приключат (Memishev, 1984: 117 – 119).

При приема на студентки туркини особено внимание се отделя най-вече на няколко образователни направления – педагози, медицински персонал и селскостопански кадри. Причината се крие в необходимостта от подготвени специалисти, която окръзите с компактно турско население срещат, както и от стопанските им специфики. Указанията за подобряване работата сред туркините от 1954 г. определят точен брой на квотите за девойки в средните медицински училища с постепенно увеличение – 30 за учебната 1955/1956 г., 40 за 1956/1957 г. и т.н.¹²⁾ Освен това се препоръчва да започне прием на туркини във Висшия медицински институт „Вълко Червенков“ (днес Медицинска академия) и във Висшия селскостопански институт „Георги Димитров“ в София, предоставяйки на всички туркини, постъпили в университети, ежемесечна стипендия¹³⁾.

В краткосрочен план „позитивната дискриминация“ на режима спрямо турската младеж носи следните резултати: в педагогическите училища през 1953–1954 г. се учат близо 1000 турци, а като върхове в образователното развитие са открити откриването на специалните отдели към някои от факултетите на Софийския

университет, където се обучават 180 студенти, и изпращането на група младежи и девойки на специализация в Съветския съюз, предимно в Азербайджан (Memishev, 1984: 122). Политиките за масово обхващане на туркините в образователния процес носят важни постижения. През 1973 г. в Кърджалийски окръг неграмотността сред туркините между 15- и 45-годишна възраст е сведена до под 15%, но в наличната статистика не е достъпна информация за възрастното население, където вероятно илитератите са многократно повече. Освен това е важно да се отбележи, че сред младите туркини в окръга едва 2,9% имат средно образование, докато висшистките са пренебрежимо малко – едва 57 на брой, или 0,1%. На този фон относително поравно са представени групите на жените с начално и основно образование, съответно 42,8% и 40,3% (Tahirov, 1978: 99 – 100). Макар да е възможно подобряване на общата образователна картина сред туркините в последните две десетилетия от управлението на БКП, то тя не би могла да бъде кардинално различна от наблюдаваните тенденции и резултати до 1973 г. Стремелът към форсирана модернизация чрез просвета де факто трансформира по-голямата част от неграмотните туркини в малограмотни и в жени с ниска начетеност. „Средношколничките“ и висшистките сред тях формират твърде маргинална група на женската интелигенция сред турската общност.

Упражнявайки контрол върху достъпа до средно, полувисше и висше образование, комунистическата партия успява умело да насочи професионалното развитие на по-будните туркини. Споменатите направления (педагогика, медицина, селскостопанска дейност) в действителност се превръщат в основно поле за реализация на по-начетените жени от общността. Информация от работна група на ЦК по разширяване функциите за работата на съветите на жените в Шуменски окръг от 1971 г. гласи, че наред с традиционната висока заетост на турското население в аграрния сектор, в това число и на жените, в сектора на служещите най-голям относителен дял на туркините се наблюдава в просветата, а след това в изкуство и култура, в здравеопазването и търговията¹⁴). Като цяло, сред икономически активната част на турското население в страната в периода 1956 до 1975 г. делът на служещите в общата социална структура се увеличава над 2,5 пъти. Броят на заетите в просвета, култура и изкуство нараства почти двойно за посочените две десетилетия, достигайки почти 11 000 души. Съществен ръст се забелязва и в медицинските кадри сред турското население, които от едва 431 през 1956 г. достигат над 4300 през 1975 г. (Memishev, 1984: 168 – 170, 174).

Поглед към Южна България показва, че в Кърджали професионалното разслояване на туркините изглежда сходно. Като пряк резултат от държавната намеса в разпределението на кадрите из различните образователни направления сред туркините се оформя интелигенция основно около две професии – педагогическата и медицинската. Неслучайно към средата на 70-те години заетите като учителки и възпитателки са стотици, а 25 са директорки на детски градини. Около една трета от всички жени в системата на здравеопазването са туркини

(Tahirov, 1978: 99 – 100). От друга страна, към 1982 г. туркините продължават да са силно представени в селското стопанство, където относителният им дял представлява около две трети от всички заети. Особена роля имат в тютюнопроизводството – един от традиционните поминъци на населението в Източните Родопи¹⁵⁾. Паралелно с това присъствието на туркините е доминантно и в леката промишленост, най-вече в текстилната обработка и в хранително-вкусовата промишленост. Отчита се също така появата на туркини на отговорни стопански и политически позиции, макар резултатите в тази насока да биват многократно и в различни периоди преценени като незадоволителни или дори слаби¹⁶⁾.

По отношение на жените от малцинството целите на предприетите политики и постиженията на образователното дело биха могли да се разделят в две направления – масови и кадрови. Количествените изменения на степента на грамотност сред туркините изиграват значима роля за промяната на бита и за ликвидирането на безпросветността сред младите жени. Промяната носи резултати в професионалните им перспективи, а също така и във възможностите, които се откриват за участие в обществено-политическия живот. Дирижирането на по-будните кадри сред туркините чрез системата на квотите в средното и висшето образование създава предпоставки за феминизиране на цели отрасли. Така, от една страна, в районите с преобладаващо турско етническо население жените са доминантно представени в просветата, в ниските нива на здравеопазването, в леката промишленост (най-вече при обработката на текстил) и в селското стопанство, а от друга страна, появата на туркини с висок образователен ценз предполага навлизането на техни представители във властовите структури на местната власт.

Широкото навлизане на образованието сред туркините предполага улеснено утвърждаване на идеологическите разбирания на комунистите за ролята на жената в обществото. Въпреки постепенното ограмотяване обаче пред властта продължават да стоят редица предизвикателства, свързани с еманципирането на туркините и активното им включване в обществения живот, в това число и в ръководството на стопански и политически организации. Една от най-важните задачи е т.нар. от висшите функционери на БКП „културна революция“, чиято цел е да ликвидира остатъците от свързания с мюсюлманските разбирания бит и да ги замени със светски по форма и социалистически по съдържание норми. В тази насока държавната политика се ръководи от партийните разбирания не само за дейната интеграция на туркините в колективни форми на обучение и пропаганда, но и относително външните им белези – облеклото на жените, както и пространствената стилистика на селата и градовете – къщи, дворове и т.н. „Културната революция“ всъщност има за задача да промени тотално живота на мюсюлманките, като начертае житейския им път към еманципация в публичния живот за сметка на традиционните им роли на домакини в досоциалистическия период.

Настъплението срещу влиянието на религията върху живота на мюсюлманите започва още в първите години след установяването на БКП на власт. Просветна-

та линия на модернизационната политика на държавата е подкрепена от редица акции на местните женски дружества, но към края на 50-те години на XX в. влиянието на женсъветите в районите с компактно турско население остава относително слабо. Незадоволителните резултати се дължат, от една страна, на организационни слабости, но и на обективни обстоятелства, свързани със спецификите на бита на турчините. Представената от Али Алиев статистика сочи, че към 1962 г. религиозността на турското население продължава да е висока. Особено силна тежест религията има в живота на възрастните хора, което би могло да се обясни както с изстраването им в период, в който държавната воля не засяга интегрирането на турците в публичната сфера, с близостта на биологичния край на живота им, така и с ниските им нива на стопанска активност, но не на последно място и с практическото им необхващане от ограмотителните кампании. На фона на близо 100-процентовата религиозност на турците над 69-годишна възраст определящите се за нерелигиозни сред групите на 18 – 23- и 24 – 28-годишните са съответно 67,44% и 51,31%. Взаимовръзката между възраст и влияние на религията се запазва и при другите групи, като наблюдаваната тенденция е с напредване на възрастта ролята на исляма да се засилва (Aliev, 1980: 50 – 51). Още по-необнадеждаващи за властта изглеждат резултатите за спазването на традициите, свързани с религията. Към 1960 г. висши партийни функционери отчитат пред ЦК на БКП, че 95% от младежите сключват религиозен брак, а 99% от децата се обрязват (Yalamov, 2002: 328).

Посочените резултати в конфесионалността сред подрастващите и младите турци в страната са оптимистични и илюстрират влиянието на спусканата „отгоре“ модернизация. От друга страна, акцентират и върху слабите постижения сред възрастните представители на малцинството, които са и естествени носители на традиционните ценности на мюсюлманската идентичност. Разбивайки тези данни по пол, Али Алиев показва още, че съществува разлом в „добрите“ резултати – докато сред младежите между 18 и 28 години религиозността е 17,24%, то сред девойките в същия възрастов диапазон тя е чувствително по-висока – 43,14%. Като цяло, сред турчините религиозността към 1962 г. се изчислява на над 75% (Aliev, 1980: 79). Към тези данни би следвало да добавим, че близо 95% от вярващите турци споделят, че влиянието на родителите им е водещо за религиозността им, с което перспективата за влияние на възрастната част от общността над по-младите изглежда опасна в очите на комунистическата власт (Aliev, 1980: 79).

Наблюдаваните тенденции за продължаващата по-висока обвързаност на турското население с религията през 50-те години са част от причините, довели до нова вълна на промени и в държавните политики в областта на образованието. От 1958 г. поетапно турските училища са смесени с българските, езикът на преподаване става предимно български. Паралелно с всичко това продължават опитите на властта да изолира етническата общност от мюсюлманските ѝ корени чрез стимулиране на художествена самодейност и извънучилищна просвета. Ролята

на мюфтийството и на ходжите по места е сведена до минимум, но въпреки това цитираните по-горе данни от 1962 г. доказват, че населението остава по-скоро близо до религията, отколкото до социалистическите идеали. За това свидетелстват и споделените от В. Стоянов данни, че дори комунистите сред турците продължават да посещават джамията редовно и да практикуват традиционните обичаи, свързани с мюсюлманската вяра (Stoyanov, 1998: 130 – 132). Подобна информация не е чужда за комунистическата върхушка, която през март 1960 г. инициира съвещание на отдел „За работа с националните малцинства“ на ЦК на БКП със секретарите и завеждащите отдели на окръжните комитети на партията, Отечествения фронт и Комсомола, наблюдаващи работата по пропагандата и агитацията, секретарите на общинските и комсомолските комитети от районите с компактно турско население. Целта на съвещанието е широко обсъждане на атеистичната работа сред турското население и начертаване на план за подобряване на резултатите¹⁷⁾. Като следствие от ангажирането на висшия бюрократичен елит, в страната се разгръщат редица събития с антирелигиозна агитация – теоретични конференции, серии от беседи и лекции, учебници със заглавие „Беседи за исляма“, тематични вечери, учебни групи и цели школи по атеизъм (Memishev, 1984: 138 – 140).

Външните белези на близостта на турчините с исляма, изразяващи се най-вече в облеклото им, се превръщат в основен „враг“ на народната власт. В лицето на комунистите носенето на шалвари и фереджета е консервативен остатък, който способства за запазването на традиционното „робско“ отношение към жената и влиза в противоречие с феминистките позиции на властта. Премахването на обичайното им облекло представлява една от основните задачи на културната модернизация, тъй като то се възприема като ключов религиозен маркер за мюсюлманките и като пречка по пътя към осъзнаването им като равноправни граждани на Народна република България. Процесът по разфереджаването е неизменна част от налаганата „отгоре“ подмяна на ценностната система и на културните възприятия на турчините в страната. Той не се разглежда като акт на денационализиране или деетнизиране, а като стъпка в посока модернизиране и еманципиране на бита от традиционното влияние на религията. Подобни възгледи споделят и някои от представителите на интелектуалния социалистически елит на турската общност, в чиито публикации правилността на партийната политика е обяснена надълго и нашироко (Aliev, 1980: 49; Tahirov, 1978: 63 – 64).

Агитацията срещу традиционното облекло на мюсюлманското население започва с овладяването на властта от страна на БКП. Още на втория конгрес на ОФ през 1948 г. е обявено, че на много места турчините са „захвърлили“ фереджетата и дейно подпомагат правителството и политическото издигане на населението по места (Stoyanov, 1998: 102). Пропагандираната еманципация на турчините се гради на фона на громенето на старите порядки. Така в стопански аспект в края на 40-те години жени от малцинството се включват в строителните брига-

ди, като първоначално работят в отделени девически бригади, но след свалянето на фереджетата нямало пречка за обединението им с мъжете в трудовия процес (Memishev, 1984: 45). Официалното настъпление срещу шалварите и фереджетата започва през 1959 г., когато правителството прокламира, че в предприятията и по полетата няма да се допускат жени със забрадки и други външни изрази на религиозност (Yalamov, 2002: 329 – 330). В налагането на рестрикциите над облеклото на мюсюлманките в страната обаче партийните комитети в районите с компактно малцинствено население срещат редица трудности.

Кампанията от 1959 г. срещу фереджетата допълнително убеждава властта, че културната модернизация на туркините ще е дълъг и тежък процес¹⁸⁾. Премахването им предизвиква остри реакции сред лица от всякаква възраст – млади и стари, жени и мъже, и за пореден път демонстрира насилствения характер на спусканията от властта нововъведения. От една страна, възрастното население защитава традицията на фереджетата, докато младите жени от общността се страхуват да влязат в противоречие с родителите си. От друга страна, по-младите мъже не подкрепят разфереджаването сред съпругите си поради страх от негативно обществено мнение (Aliev, 1980: 86 – 87). Съществуват и чисто криминални случаи, директно свързани с действията по въвеждането на светското облекло. Например в селата Рогозче, Токачка, Ридино и Светулка, всичките в Кърджалийско, през 1959 г. са засвидетелствани различни опити за физическа разправа от страна на мъже срещу жени. В единия случай три туркини са изгонени от тютюнева нива с ругатни, защото били с рокли, докато в друг – мъж потърсил среднощна саморазправа с жена в дома ѝ само защото я видял със светски дрехи на улицата. Трети криминален епизод илюстрира опит на мъж да запази традиционното облекло, като заключва майка си и съпругата си в къщата и не допуска агитационната комисия до тях¹⁹⁾.

Съпротивата се разпростира масово и мнозина се изказват в частни разговори със свои приятели, роднини и колеги срещу мерките на властта. За цялостното напрежение в районите с компактно турско население допълнително влияние изиграват и неадекватните действия на местните партийни органи. В Ардино предприетото поведение стига до крайности. На партийния актив е наредено да не допуска на работа жени с фереджета, да изземва насилствено религиозните символи от жените, а в сградата на Градския народен съвет е отредена специална стая за насилствено преобличане в светски дрехи. В духа на тези нареждания в с. Ленище общинският лекар поставил табела с надпис „Жени с фереджета не се приемат на преглед“, докато магазинерът в Ардино изгонил жена с фередже, без да ѝ даде исканите продукти²⁰⁾. Всички тези мерки се оценяват от ръководещите Държавна сигурност офицери като „извращения“, но те не са изолирани случаи. Пак през 1959 г. в разгара на кампанията в разградските села Тодорово, Подайна, Печеница, Динково, Ясеновец, Острово, Хлебарово и др. са организирани комисии за проверка на процеса по разфереджаване, чиито действия провокират нега-

тивната реакция на населението. Работата на тези комисии стига крайности, като са документирани редица случаи на насилствено изземване, рязане и изгаряне на стари носии. В някои от ситуациите се стига до последвала саморазправа със съпрузите на потърпевшите туркини, а един от тях регистрира тежко нараняване с нож като развитие на устроена засада²¹⁾. В с. Хлебарово група туркини заплашили съпругата на партийния секретар, че след година той ще пострада, а в с. Острово друга група пострадали жени заявили, че скоро ще дойде време, в което на българите щели да сложат чалми²²⁾.

Описаните само няколко случая на груби мерки за бързо приключване на процеса по модернизиране на облеклото на туркините предизвикват ответни реакции сред турската общност и засилват усещането сред нея, че българската държава изпитва сериозни резерви към турските ѝ етнически корени и изповядваната от тях религия. Този тип негативизъм се споделя от представители на всички класи вътре в малцинството, включително и от предани на комунистическото дело активисти. Председателят на общинския ОФ комитет в с. Брестовене и член на БКП например взима дейно участие в самоволно провеждани акции за отнемане на шалвари и фереджета, но съпругата му се появява на публични места с традиционно облекло, а синът им е обрязан. В друг случай председателят на джамийското настоятелство в с. Равно, член на БЗНС, открито подкрепя партийните решения, но се оттегля от обществения живот след насилственото разфереджаване на снаха му и разобличаването му като реакционен елемент²³⁾.

Кампанията по смяна на облеклото на туркините не успява да постигне устойчиви резултати. В пресата и сред обществото се прокламира, че работата на комисиите по разфереджаване довежда до масов отказ на населението от старите носии, но пропагандата не отговаря на истината. През 1971 г., дванайсет години след старта на правителствената кампания в ЦК на БКП, е сформирана работна група за разширяване функциите и преустройство на ОФ и за работата на съветите на жените в Шуменски окръг, в чиято дейност сериозно е застъпено оценяването на атеистичната дейност. В информация на работната група антирелигиозната пропаганда е оценена като „слабо звено в политико-разяснителната работа“, докато спрямо разфереджаването докладът гласи следното: „Масово явление сред жените е да се носят шалвари. Не са редки случаите да се посещават джамии от младежи и девойки“. В крайна сметка, заключението е, че дори наличието на Дом на атеиста не помага за целенасоченото планиране и водене на атеистичната пропаганда²⁴⁾.

Вероятно най-важната крачка за налагане на нова, изпълнена с идеологизирано съдържание култура сред туркините в страната е извличането им извън домовете и ангажирането им с определени занятия. Властите разбират, че само с привличане на девойките и младите жени в класните стаи и ограмотителните курсове няма да бъдат постигнати устойчиви резултати по няколко причини. От една страна, просветните кампании не достигат до по-възрастните жени, които

продължават да се отъждествяват с неграмотност и силна връзка с религиозни разбирания за живота, а от друга, младите туркини се поддават лесно на влиянието на своите майки и баби. Процесът по разфереджаването допълнително затвърждава данните за влиянието на възрастните над младите и за продължаващата силна връзка на жените с религиозните норми. Така пред т.нар. „културна революция“ е поставена трудната задача да притегли към своите активности голяма маса от жени от общността на най-различни възрасти. За целта местните ОФ комитети, и най-вече женските им подразделения, са натоварени с организирането и пропагандирането сред населението на поредици от курсове, свързани с битовата култура – по шев и кройка, за облеклото и външния вид, по готварство, на здравна тематика, за мястото на жените в семейната среда и други²⁵⁾. Всички тези мероприятия имат двойствена функция – да формират сред туркините модерна култура от социалистически тип, отблъсквайки религиозните прочити за живота, да тълкуват и пропагандират сред тях комунистическата идеология и производните ѝ в българската действителност в лицето на партийната политика в страната. По този начин те представляват едновременно и културен, и политически лост за влияние сред туркините.

Курсове по битова култура се организират във всеки окръг с концентрация на турско население. На окръжно и общинско ниво управлението им е поверено на съответните женски структури, които планират и разпределят работата на курсовете, съобразявайки се с решенията на Националния съвет и на Окръжния комитет на ОФ. По населени места в направлението на системата от обучения се включват народните съвети, а логистична помощ оказват ТКЗС, детските градини и предприятията от леката промишленост. За ръководителки на курсовете са ангажирани основно учителки, служителки и някои домакини от селата и градовете, в които се провеждат курсовете²⁶⁾. За лектори са привличани също така експерти – например специалисти от промишленото училище по облекло и обществено хранене²⁷⁾. В някои случаи са изпращани ръководителки на общинските и на окръжната структура на жените, както и кадри на местната школа за активистки, докато при други обстоятелства се стига до привличане на ръководителки от различни части на страната, чийто труд създава допълнителни финансови затруднения²⁸⁾.

Курсовете по битова култура в Кърджалийско обхващат най-различни аспекти от „културната революция“. В разглеждания период (1961 – 1982) те акцентират върху разнообразни теми: облеклото, външния облик на домовете и селата, готварството, образованието и възпитанието на децата в семейството и в училище, идеологически въпроси и съвременни проблеми. Борбата с традиционното облекло намира своето продължение в курсовете по битова култура със следните теми: „Как да се обличаме красиво и практично?“, „Как се вземат мерки?“, „Кроене на основните видове поли, блузки, рокли, дамски, детски и мъжки дрехи“, „Изваждане на кройки от журнал“ и др.²⁹⁾ Утвърждаването на новото облекло

заема централно място и в отчитането на резултатите от курсовете, които приключват с общоселски или общоградски мероприятия, на които се демонстрира наученото и произведеното от курсистките, в това число и в часовете по шев и кройка. Модните ревюта представят светски дрехи – работни и за свободното време, ежедневни и празнични³⁰⁾. Естетическото възпитание обхваща и визията на цели населени места, чието организиране следва да стане по социалистически модел, като следствие от изчистването на домовете от стари и непотребни вещи.

В курсовете по битова култура се провеждат още занятия по готварство, на здравна тематика, обсъжда се мястото на училищното и предучилищното образование във възпитанието на децата, дискутират се ролите в семейната среда. Всички те имат модернизационен характер и привидно не са прихванати от комунистическата теория. На техен фон обаче в системата на обучението по битова култура е широко разпространена идеологическата пропаганда. В програмата на курсовете е заложено участието на местни активистки на Димитровския комунистически младежки съюз (ДКМС), ОФ и БКП чрез четене и тълкуване на разкази от вестници, списания и книги, брошури от библиотека на жената и други политизирани източници³¹⁾. Съвсем открито се провеждат лекции, комбиниращи политиките за еманципацията на жените в Народна република България и марксистките постулати за равенство и класова борба. Сред представените беседи са „Комунизмът – светлото бъдеще на човечеството“, „Ролята на ОФ за разширяване на социалистическата демокрация у нас“, „Участието на жените в изграждането на социализма у нас“, „Борбата за мир и равнопоставяне на жените“, „Беседи за бележити личности от комунистическия пантеон – Ленин, Сталин, Димитров и др.“. Те са примесени и с атеистична агитация в курсове като „Същност на религиозните обреди, празници и обичаи“, „Да създадем нови битови традиции в семейството“ и др.³²⁾

Системата на обучение по битова култура е предвидено да има масов характер и да обхване възможно най-много жени на най-различна възраст и в най-различни населени села. Именно поради тази причина с организирането ѝ по села и градове са натоварени народните съвети и местните женски организации. Курсовете се провеждат както в окръжния център, така и в общинските средища, но и в най-малки села. Форматът на обучението е групов, като продължителността се променя според периода. Като цяло, те са със средна продължителност един месец, но през 1965 г. се провеждат и двумесечни³³⁾. През 1970 г. се появяват данни и за съкратен обем от само 15 учебни дни с 90-часов хорариум, които предлагат занимания само по шев и кройка или готварство. Пълният курс предлага 66 часа теория и 122 часа практика, а важно обстоятелство е, че и в двата формата са предвидени обществено-политически беседи³⁴⁾.

Обхватът на курсовете варира и е в зависимост от редица фактори. На първо място е планът на окръжната женска организация в Кърджали, от който се ръководят всички подопечени структури. На второ място е инициативността на

местните отговорници, а не на последно място стои и въпросът за реалните възможности на самите курсове, най-вече от гледна точка на материалното им обезпечаване. В архивните документи на Окръжния комитет на ОФ има податки, че желанието на населението да участва в обучението по битова култура, е налице³⁵⁾. За по-сериозното разрастване на обхвата им обаче е необходимо да се осигурят повече помещения, както и машини и продукти, с които да се работи. Последното се оказва проблем при реализирането на курсовете в мащаба, в който се случват през 60-те и 70-те години, и е основна пречка за истинско масовизиране на системата от обучения до края на режима.

Според данните от архива на окръжната организация на ОФ в Кърджали постоянен проблем представлява същественото разминаване между броя на предвидените и на завършените курсове, а от там и на броя на участниците в тях. През 1961 – 1962 г. от планирани 100 курса са довършени едва 68, през 1980 г. от 109 – 73, докато на следващата година процентът на доведените докрай спада под половината. Съотнасяйки данните за завършилите ги с броя на самите обучения, се установява, че в един курс участват не по малко от 20 и не повече от 25 жени. Организационен порив се наблюдава в началото на 60-те и в началото на 80-те години на века, когато в първоначалните разчети на окръжно ниво се предвижда да се обучат в нова култура ежегодно по над 2000 жени. В действителност тази цифра не е достигната, но все пак през 1961 – 1962 г. курсовете са завършени от 1615 жени, сред които над 1400 туркини, а през 1980 г. общата цифра нараства до 1825.

Обхват на курсовете по битова култура в окръг Кърджали³⁶⁾

	1961 – 1962	1965	1970	1980	1981 – 1982
Брой планирани курсове	100	Няма данни	Няма данни	109	90
Брой реализирани курсове	68	34	32	73	40
Брой планирани участници	Няма данни	Няма данни	Няма данни	2105	2025
Брой реално участвали	1615	698	660	1825	975
Брой на участвалите туркини	1411	402	Няма данни	Няма данни	Няма данни

Властта възлага на курсовете по битова култура големи надежди за устойчиви резултати в културната революция сред туркините, но не ги подсигурава с необходимата политическа и финансова подкрепа. Независимо че цитираните в настоящия текст данни се отнасят за широк времеви отрязък, окръжният комитет на ОФ през цялото време отчита сериозни проблеми с материалното обезпечаване на курсовете. От една страна, помещенията за провеждане на учебния процес не са достатъчно и често се налага занятията да се организират в частните до-

мове на участничките. От друга страна, осигуряването с техника и продукция за занятията по шев и по готварство не са достатъчни. ТКЗС по места не доставят необходимите хранителни стоки и ръководителите на курсовете се принуждават да събират нужното от курсистките – чрез събиране на парични средства или даряване на лична продукция. Друг проблем е липсата на достатъчно готварски печки, в които да се приготвят резултатите от практическите занимания. Летните детски градини снабдяват готварските курсове с посуда, но тя се оказва недостатъчна. По подобен начин материалните проблеми се пренасят и върху курсовете по шев, в които най-често се работи само с една машина, а финансирането не стига за закупуване на нови. Агитацията сред курсистките за използване на личните им машини също не успява да компенсира липсата на „служебна“ техника, тъй като самите участнички се страхуват да не би личните им уреди да се повредят.

Изброените проблеми обясняват липсата на разрастване на курсовете по битова култура независимо от прокламираната партийна воля за това. Проблемите с обезпечаването с помещения, техника и продукти пораждат два типа пречки в изпълнението на плановете на Окръжния съвет на жените. От една страна, именно заради този род препятствия част от курсовете не са започнати или не са довършени. От друга страна, посочените трудности отреждат голямо значение на инициативността на курсистките. Необходимостта от лична подбуда сред тях е част от причините в редица населени места курсовете да се проведат съвсем ограничено или да не бъдат довършени.

Наред с материално-техническите изпитания, курсовете страдат и от липса на кадри. Осигуряването на необходимите ръководители е проблем за местните форми на власт както в началото на 60-те години, така и през 80-те години на века. Подобно на имуществено-предметните трудности, подборът на наставници на занятията остава непреодоляно препятствие. Липсата на екзистенциален брой жени, отговарящи поне отчасти на определените критерии за ръководене на подобен тип курсове, предизвестява спорадичната поява на обучения в редица малки населени места. С цел подобряване на лидерските им качества и запознаването им с програмата на курсовете ежегодно се организират семинари с различна продължителност и обхват³⁷). Ръководният ребус постепенно води до засилване влиянието на външните лектори, чийто авторитет на страничен човек в подобна затворена среда не е измерим с този на местните учителки например. След проблемите във финансирането на привлечените от други райони на страната лектори се стига до използване на авторитети от окръжните организации на ОФ, и по-конкретно – от Съвета на жените, както и на кадри от школата за активистки, което пък води до друг тип проблеми, отново свързани с довеждането докрай на курсовете³⁸).

Неразрастването на курсовете по битова култура носи незадоволителни резултати в модернизационната политика спрямо туркините поне в две направления. Макар системата от практически обучения и лекции да се популяризира все по-

повече сред етническото население, и то най-вече покрай шумното представяне на резултатите от предишните курсове, масовото навлизане на туркини в тях е невъзможно заради комбинацията от материално-технически и кадрови пречки. И докато ограничаването на човешкия обхват на курсовете не помага за разпространяването на социалистическа култура сред мюсюлманките в по-общ план, то това стеснение не носи положителен ефект и върху издигането на социалистически ориентирани кадри, тъй като на участието в подобни извънкласни форми на културно-политическа просвета се гледа от страна на партията като едно от първите стъпала в издигането до местни функционери. Тоест не се увеличава чувствително групата на тези, които на по-късен етап биха могли да сменят местата си – от обучаеми да се превърнат в обучители.

Паралелно с организираното групово влияние над културата на туркините, локалните женски организации провеждат и широки събития с пропаганден аспект. Такъв тип събития са т.нар. „Месеци на битовата култура“ – обикновено през ноември. Идеята е чрез тези занимания, напомнящи на гореспоменатите курсове, да бъдат обхванати повече жени. Организацията пада основно върху Окръжния комитет на ОФ, Окръжния съвет на Движението на българските жени и Окръжния съвет за култура. В инициативата обаче са ангажирани още много по-дребни структури, в това число и редакционния екип на местния вестник „Нов живот“, който се включва дейно с популяризация на Месеца чрез отразяване на отделни събития от програмата му в специално посветена страница³⁹⁾. Съдържанието повтаря занятията по битова култура – лекции, беседи, фото изложби, кулинарни вечери, модни ревюта, изложби на безвкусицата, домопокази и др.⁴⁰⁾ Различното в програмата е наличието на по-големи събития, като например откриващата се на окръжно ниво през 1981 г. научно-практическа конференция „Ролята на естетическото възпитание за издигане бита и битовата култура на населението в Кърджалийски окръг“ или проведената в Крумовград през 1983 г. конференция със заглавие „Съвременната празнично-обредна система – традиция и приемственост“⁴¹⁾. По същество целта на Месеца е едновременно да представи новите елементи в културата, пропагандирайки социалистическата теория и решенията на властта, и да грои старите порядки, най-вече влиянието на религията в ежедневието. Тоест по съдържание и мисия дублира разискваните по-горе курсове, но се различава в обхвата, тъй като не е свързан с големи материално-технически изисквания и съответно проблемите от курсовете не се пренасят върху единичните събития, изпълващи програмата на Месеца на битовата култура.

Следвайки завета на Тодор Живков – „Конкретната индивидуална работа с хората е живецът на нашата политическа дейност, гръбнакът на нашата идеологическа работа“ Окръжният съвет на Движението на българските жени предприема стъпки и в работата с туркините поотделно. По места под ръководството на първичните партийни организации, низовите клонове на ОФ и женкомисиите са утвърдени агитаторски групи, чиято дейност е насочена към постоянна връзка

с населението и разяснение на новата култура сред отделни лица. В репертоара им отново са комбинирани различни форми на идейно-политическа пропаганда – както тълкуване на политиката на БКП и решенията на конгресите, касаещи както живота на турското население, така и проблемите на бита, борбата срещу „негативните явления“ – консерватизма, религиозността, национализма, неграмотността и др. Обект на работата на групите е цялото население, но специално внимание се отделя на необвързаните в груповото обучение по битова култура, описвани като „хора с ниска съзнателност, нарушаващи нормите на социалистическото общество, носителите на отрицателни прояви, попаднали под религиозно и чуждо (бел. Г. Б. – *турско*) влияние, хора безразлични към обществения живот, морално застрашени, неизпълняващи своите семейни задължения и др.“⁴²⁾.

Разработената от Окръжния съвет на Движението на българските жени система-методика за водене на индивидуална работа със семействата по местоживее-не явно не успява да покрие докрай „консервативността“ и „еснафщината“ сред турското население, и особено сред жените. Дори в комбинация с колективните форми за утвърждаване на „културната революция“ сред туркините – курсовете и месеците на битовата култура – през 1982 г. продължава да се отчита, че част от населението не успява да възприеме нито новото облекло, нито новите ритуали, нито новите методи за отглеждане на деца⁴³⁾.

По същество, политиката на БКП спрямо туркините се ръководи от същите основни виждания, които определят и насоката на партията спрямо жените, като цяло. Сред етническото малцинство се пропагандира обликът на „мъжките момичета“, които работят наравно с мъжете по полета и заводи, които участват активно в обществения живот, не се страхуват да поемат отговорност и да заемат отговорни позиции в стопанското и политическото управление на страната. В контекста на туркините обаче този идеал се видоизменя пред предизвикателството да бъде преодоляно началното им изоставане в образователен и културен план. Към средата на XX век ежедневието на туркините е дълбоко свързано с патриархалните разбирания на мюсюлманското население, силно повлияни и от религиозния прочит за ролята на жената. В този смисъл, не е учудващо, че импулсът на БКП е насочен към ограмотяване и обхващане на туркините в образователната система, в системно прокарване на комунистическите постулати и на партийните решения сред тях, в стремеж към създаване на нова ценностна система чрез секуларизация и идеологизация на бита им. Борбата за елиминиране влиянието на исляма и на етническите специфики над развитието на туркините се оказва по-трудна от очакваното задача и продължава по време на цялото управление на БКП. Трудно бихме могли да заявим, че е приключена успешно, а макар резултатите в просветен план да са оптимистични, цялостното образователно ниво на туркините остава по-ниско в сравнение с това на мнозинството. Раждаемостта сред турците също остава по-висока в сравнение с общите нива за страната. Всички тези фактори определят наличието на специфики в политиката към жените сред турското

население. Така например сред жените в страната се пропагандира захвърлянето на смятаните за типично дамски занимания като шиене, бродирание и готварство, но сред турчините тези занимания се поощряват. Друг отличителен белег е свързан с външния вид – докато сред мнозинството жени в страната се издигат в култ работническото облекло и дискретният вид, то сред турчините като противовес на „фереджетата“ се издига идеята за модерно облечената жена.

В действителност комунистическият режим донася на жените от етническата общност не само теоретичните постулати за еманципация, но и на практика значително променя позициите им в частния и в публичния живот. В края на управлението на БКП огромната част от тях са елементарно или средно грамотни и участват активно в стопанския живот на населените места, в които живеят (предимно села). Нещо повече – професионалните им перспективи се разширяват и те постепенно влизат в нови поприща. Оформят се типични професии за по-начетените туркини посредством квотната система в средните и висшите училища, определяна и регулирана от властта. Нивата на менталната обвързаност на турчините с религиозните прочити на живота постепенно спадат в сравнение със ситуацията от средата на века, а нерядко техни представители се вливат в различните форми на местно и регионално управление.

Въпреки тези позитивни за комунистическата пропаганда резултати, които изглеждат немислими към края на 40-те и началото на 50-те години на века, партийните стремежи към всеобхватност на „културната революция“ остават нереализирани. Мощта на тоталитарната държава не успява да наложи сред всички туркини новата култура, новото социалистическо съзнание и мисия. Дори на пълната забрана над „ретроградните“ културни форми и обичаи през втората половина на XX век, следствие от и допълнение към насилственото преименуване на турското население, не успява да заличи изцяло религиозните обичаи и практики от ежедневието и празничния живот на регионите с компактно турско население. Носенето на фереджета и шалвари, както и честването на религиозни обичаи продължава да „живее“ сред членове на етническата общност дълги години след началото на „културната революция“.

БЕЛЕЖКИ

1. Настоящият текст представя част от резултатите от проучване на политиките на българската държава спрямо турчините, и по-специално – на стъпките при изграждането на елит сред турчините в България при управлението на БКП. Изследването е осъществено от екип от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ по проект „Жените сред елита на турското население в България през втората половина на XX век“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, договор ДН 20/3 от 18.12.2017 г.
2. Цитат от изказване на Тодор Живков. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 2, а.е. 16, л. 58.

3. Терминът „мъжки момичета“ се разглежда и използва от мнозина от изследователите на жените в социалистическа България, в т.ч. Илияна Марчева, Евгения Кръстева-Благоева, Ина Пачаманова и Жанина Стоянова. Кръстева-Благоева, Е. (2003). Образи на българката в епохата на социализма. – В: Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. Сборник доклади от международна научна конференция. София, , 182 – 190; Марчева, И. (2001). Мъжките момичета в кръговрата на промените: българката през втората половина на XX век. – В: Даскалова, К. Гаврилова, Р. (състав.). Граници на гражданството: европейските жени между традицията и модерността. София, 318 – 331; Пачаманова, И. (2015). Предишният преход. Жената и семейството при социализма (законо, държавна политика и теренно проучване от едно българско село). София, 109 – 110; Стоянова, Ж. (2014). Към модернизация и еманципация – мъжките момичета на социалистическия свят. Епохи, бр. 2, 251 – 262.
4. За подробности относно развитието на образователното дело сред турското население виж следните публикации: Aliev, 1980; Memishev, 1984; Stoyanov, 1998; Tahirov, 1978; Yalamov, 2002; Gruev & Kalionski, 2008.
5. Посочените проценти се отнасят до обхвата на децата с турски етнически произход във възрастовата граница 7 – 14 години, посещаващи начални и основни училища. Memishev, 1984: 56; Yalamov, 2002: 293.
6. Към лятото на 1949 г. Добри Терпешев е сред водещите партийни функционери в страната и заема няколко властни позиции – член на Политбюро към ЦК на БКП, председател на Върховния стопански съвет и на Държавната планова комисия, заместник-председател на Министерския съвет и народен представител.
7. ЦДА, ф. 1Б, оп. 26, а.е. 9, л. 5 – 6.
8. ЦДА, ф. 1Б, оп. 26, а.е. 16, л. 4 – 5.
9. Трябва да отчетем, че този процент е верен само ако приемем, че една жена от общността участва само в едно от организирания мероприятия. Тъй като това е слабо вероятно, всъщност цифрата от 18 000 туркини вероятно е завишена. Memishev, 1984: 78 – 79.
10. ЦДА, ф. 1Б, оп. 15, а.е. 847, л. 198 – 199.
11. ЦДА, ф. 1Б, оп. 26, а.е. 16, л. 10 – 13.
12. ЦДА, ф. 1Б, оп. 26, а.е. 16, л. 14 – 15.
13. Пак там.
14. ЦДА, ф. 1Б, оп. 38, а.е. 36, л. 26 – 27, 29 – 30.
15. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 3, а.е. 26, л. 70. Според изказване на Тодор Живков пред кооператори в Кърджалийско през 1971 г. тютюнът продължава да заема важно място в стопанския износ на България, а от там и за целия аграрен сектор в страната. „Тютюн, тютюн и пак тютюн“ са думите, с които Живков мотивира тогава заетите в тютюнопроизводството селски работници от окръга. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 2, а.е. 16, л. 58.

16. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 3, а.е. 26, л. 70 – 71.
17. ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 419.
18. Фереджето става синоним на всички форми на традиционно облекло сред мюсюлманките в България, сред които преобладава носенето на типичната и за Турция женска забрадка. В партийните документи, а и в историографията, понятието „разфереджаване“ е наложено като обяснение на процесите по премахване на външните символи, свързани с религията.
19. Справка относно вражеските прояви и коментари във връзка с премахването на фереджетата, яшмаците и шалварите от жените туркини и българомохамеданки в Кърджалийски окръг, 06.08.1959 г. Публикувана в: Държавна сигурност – смяната на имената – Възродителният процес (1945 – 1985). Документален сборник. Том 1 (Разширен електронен вариант). София, 2013, 237 – 240.
20. Пак там.
21. Справка относно допуснатите извращения в разфереджаването сред турското население в Разградски окръг, 10.11.1959 г. Публикувана в: Държавна сигурност – смяната на имената – Възродителният процес (1945 – 1985). Документален сборник. Том 1 (Разширен електронен вариант). София, 2013, 254 – 258.
22. Пак там.
23. Справка за проведените агентурно-оперативни мероприятия в изпълнение на решенията на ЦК на БКП за вземане активно участие от органите на ДС в борбата срещу турската реакционна политика, Разград, 21.12.1962 г. Публикувана в: Държавна сигурност – смяната на имената – Възродителният процес (1945 – 1985). Документален сборник. Том 1 (Разширен електронен вариант). София, 2013, 355 – 362.
24. ЦДА, ф. 1Б, оп. 38, а.е. 36, л. 14.
25. Подобен род мероприятия започват да се случват още в края на 1940-те години, но след 1956 г. вследствие на слабите резултати по издигане на туркини в обществения живот партийната повеля изрично ги издига като извънредно важен пост за влияние сред жените. Мемишев, Юсеин. Цит. съч., 78.
26. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 1, а.е. 19, л. 57 – 61.
27. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 2, а.е. 16, л. 47 – 51.
28. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 1, а.е. 18, л. 78 – 80; оп. 3, а.е. 25, л. 47 – 48; оп. 3, а.е. 26, л. 59.
29. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 1, а.е. 19, л. 57 – 61.
30. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 1, а.е. 18, л. 78 – 80; оп. 2, а.е. 16, л. 47 – 51.
31. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 1, а.е. 19, л. 57 – 61.
32. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 1, а.е. 19, л. 57 – 61; ф. 808, оп. 2, а.е. 16, л. 47 – 51.

33. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 1, а.е. 19, л. 57 – 61.
34. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 2, а.е. 16, л. 47 – 51.
35. „Курсовете са желана форма на работа от страна на жените, обаче при нас те не могат да заемат по-масови размери поради няколко основни причини, първостепенна от които е материалната база“. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 1, а.е. 19, л. 59.
36. Данните за съответните години са извлечени от следните източници: За 1961 – 1962 г.: ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 1, а.е. 18, л. 78 – 80; За 1965 г.: ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 1, а.е. 19, л. 57 – 61; За 1970 г.: ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 2, а.е. 16, л. 47 – 51; За 1980 г.: ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 3, а.е. 25, л. 47 – 48; За 1981 – 1982 г.: ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 3, а.е. 26, л. 59.
37. През 1965 г. е организиран двудневен семинар с 15 от ръководителките, през 1970 г. – тридневен с 25 участнички, докато през 1980 г. водещите курсовете посещават едnodневна подготовка. През есента на 1981 г. се провежда 45-дневен курс в Асеновград за завършили школата за активистки в Кърджали за подготовката им като ръководителки и инструкторки.
38. През 1981 г. са пратени активистки на Движението на жените, за да подпомогнат работата на курсовете. Заетостта им покрай подготовката и провеждането на общинските отчетни конференции попречва за навременното разкриване на всички запланивани курсове, а на някои места, като Кирково, Бенковски, Ардино, Бял извор и Подкова такива дори не за започнати. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 3, а.е. 26, л. 59.
39. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 3, а.е. 25, л. 109 – 113; а.е. 26, л. 117 – 122.
40. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 3, а.е. 26, л. 76 – 77.
41. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 3, а.е. 25, л. 109 – 113; а.е. 26, л. 117 – 122.
42. ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 3, а.е. 26, л. 76 – 80.
43. Пак там.

ЛИТЕРАТУРА

- Алиев, А. (1980). *Формирането на научно-атеистичния мироглед у българските турци*. София.
- Груев, М. & Калъонски, А. (2008). *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим в България*. София.
- Държавна сигурност – смяната на имената – Възродителният процес 1945 – 1985. (2013) Документален сборник. Том 1 (Разширен електронен вариант). София.
- Кръстева-Благоева, Е. (2003). Образи на българката в епохата на социализма. – В: *Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. Сборник доклади от международна научна конференция*. София.

- Марчева, И. (2001). Мъжките момичета в кръговрата на промените: българката през втората половина на XX век. – В: Даскалова, К. Р. Гаврилова (състав.). *Граници на гражданството: европейските жени между традицията и модерността*. София.
- Мемишев, Ю. (1984). *Задружни в социалистическото строителство на родината. Приобщаване на българските турци към изграждането на социализма*. София.
- Пачаманова, И. (2015). *Предишният преход. Жената и семейството при социализма (законо, държавна политика и теренно проучване от едно българско село)*. София.
- Стоянов, В. (1998). *Турското население в България между полюсите на етническата политика*. София.
- Стоянова, Ж. (2014). Към модернизация и еманципация – мъжките момичета на социалистическия свят. *Епохи*, бр. 2.
- Тахиров, Ш. (1978). *Българските турци по пътя на социализма*. София.
- Ялъмов, И. (2002). *История на турската общност в България*. София.

REFERENCES

- Aliev, A. (1980). *Formation of the Scientific-Atheistic View of Life among the Bulgarian Turks*. Sofia.
- Gruev, M. & Kalionski, A. (2008). *The Revival Process. The Muslim Communities and the Communistic Regime in Bulgaria*. Sofia
- State Security – the Change of the Names – the Revival Process 1945 – 1985*. (2013) Sofia
- Krasteva-Blagoeva, E. (2003). The Images of the Bulgarian Woman in the Socialist Period. – In: *Socialism – Realities and Illusions. Ethnologic Aspects of the Everyday Culture. A Collection of Papers from an International Conference*. Sofia
- Marcheva, I. (2001). Male Girls in the Circumrotation of Changes: the Bulgarian Woman in the Second Half of 20 Century. – In: Daskalova, Krasimira. Raina Gavrilova (Eds.) *Borders of the Citizenship: European Women between the Tradition and the Modernity*. Sofia
- Memishev, Y. (1984). *Together in the Socialist Building of the Motherland. Affiliating the Bulgarian Turks towards the Construction of Socialism*. Sofia.
- Pachamanova, I. (2015). *The Previous Transition. Woman and Family during Socialism. (Laws, State's Politics and Field Research from a Bulgarian Village)*. Sofia.
- Stoyanov, V. (1998). *The Turkish Population in Bulgaria between the Poles of the Ethnic Politics*. Sofia.

- Stoaynova, Zh. (2014). Towards Modernity and Emancipation – the Male Girls of the Socialistic World. *Epochs*, vol. 2.
Tahirov, Sh. (1978). *Bulgarian Turks on the Socialistic Route*. Sofia.
Yalamov, I. (2002). *History of the Turkish Community in Bulgaria*. Sofia.

THE ROLE OF THE EDUCATION AND THE “CULTURAL REVOLUTION” IN THE BULGARIAN COMMUNIST PARTY’S MODERNIZATION POLITICS AMONG THE TURKISH WOMEN IN BULGARIA

Abstract. The post-war situation confronts the Turkish population in Bulgaria with the challenges of both the strained relations between Sofia and Ankara and the assimilation-led policies of the communist ideology against the minority. This publication examines the attempts of the Bulgarian Communist Party to build a new view of life among the Turkish women in Bulgaria through the mechanisms of education and culture. By pursuing its goal of depersonalizing the influence of religion at the expense of emancipatory perceptions of women’s active participation in social and political life the state harnesses totalitarian propaganda in order to change the value orientation of the Turkish women. The striving for modernization of the life of the Turkish women is also in compliance with the specific tasks and problems of the simultaneously pursued minority policy in the country.

Keywords: women; Turkish women; ideology; emancipation; education; culture

✉ **Mr. Georgi Burnaski**
Faculty of History
University of Sofia
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: g_burnaski@yahoo.com